

નાસિકય પછી વ્યંજનાગમ અને સાદ્ય

હરિવલ્લભ ચૂનીલાલ લાયાણી

૧

ભારતીય—આર્યની પ્રાચીન ભૂમિકાના મ + ર અને મ + લ એ વ્યંજનસંયોગો જે પરિવર્તન પામીને મધ્યમ ભૂમિકામાં આવ્યા છે તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં વચ્ચે ધ્વનો આગમ થયો છે.

સં. આમ્ર : પ્રા. અંખ : ગુ. આંખો
આમ્રાતક : અંખાડઅ : અંખાડો
તામ્ર : તંખ : તાંખું
અમ્લ : અંખ : આંખવું, અંખાવું
*આચામામ્લ^૨ : આઅંખિલ : આંખેલ
આમ્લિકા^૨ : અંખિલિઆ : આંખલી

૨

નાસિકય વ્યંજન (ન, મ, અનુસ્વાર) અને હકારના સંયોગના પરિવર્તનમાં એક વલણ આવું જ છે. તે અનુસાર ન પછી દ્વનો, મ પછી ધ્વનો અને અનુસ્વાર પછી ગ્નો આગમ થાય છે. પરવર્તી હકારની સાથે ભળી જતાં તે અનુક્રમે ધ્વ, ભ્, અને ઘ્ રૂપે નિષ્પન્ન થયા છે.

આમાં હ્ મૂળનો હોય અથવા તો માધ્યમિક પરિવર્તનપ્રક્રિયા અનુસાર નિષ્પન્ન થયેલો હોય—એટલે કે મૂળના પૂર્વવર્તી હ્ કે સ્ માંથી નીપજેલો અને વ્યત્સયને પરિણામે પરવર્તી બનેલો હોય. ઉદાહરણો :

સં. ચિહ્ન : પ્રા. ચિંધ : ગુ. ચીંધવું
સંસ્મરતિ : સંસ્મરઠ : સાંસ્મરે

૨૨૦ : શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણમહોત્સવ ગ્રન્થ

સિંહ : સિંઘ : સિંગ°, સંગ (માનસિંગ, અભેસંગ)
કુમાણ્ડ : કુંભાંડ : કૌલાંડ

૩

આ વલણ નાસિક્ય વ્યંજન અને રૂ કે લ્ સંયુક્ત નહીં પણ નિકટનિકટ હોય ત્યારે પણ ક્વચિત્ પ્રવર્ત્યું છે. પ્રાચીન ભૂમિકામાં પણ આનું ઉદાહરણ છે :

વૈદિક સૂનર ' પ્રસન્ન ' : સં. સુન્દર.

ઉપરાંત

સં. શાદમલિ, પ્રા. સિંખલિ, ગુ. શીમળો. સં. ઋહુન્નલ : અપ. વિહુંદલ : ગુજ. વ્યંડળ.

કેટલાંક ગુજરાતી ઉદાહરણો આ વલણ અમુક અંશે પ્રખળ હોવાના દ્યોતક છે. (આમાં પરવર્તી ધ્વનિ રૂ કે લ્ સિવાય ક્વચિત્ ૬ છે) :

સં. ચૂર્ણ : પ્રા. ચુન્ન : ગુજ. ચૂંદડી (હિંદી ચુનરી)
વાનર : અપ. વન્નર : ગુજ. વાંદર, વાંદરો
પંચદશ : પન્નરહુ : પંદર
પર્ણ : પન્ન : પાંદડું
રતના : રન્ન + લ : રાનલ, રાંદલ

ગુજ. મીની, મીનડી, મીંદડી

ઉપરાંત ચામડું, ગામડું, ચામળુંના વિરોધે ચાંખડું, ગાંખડું, ચાંખળું, (ચામલક) એવાં ઉચ્ચારણનો પણ અહીં નિર્દેશ કરી શકાય. ૪

૪

નિકટવર્તી અક્ષરોના નાસિક્ય વ્યંજન અને હકાર વચ્ચે વ્યંજનાગમ થયાનાં પણ એક ઉદાહરણ મળે છે :

અભિજ્ઞાન : અહિન્નાણુ : *અહિંદાણુ : એંધાણુ
મદનદલ : મયણુલલ : મીંદણુ, મીંદોળ
એંધાણુમાં પરવર્તી ધ્વનિ ણુ છે.

સરતી ઉચ્ચારણ અંધે (<અન્હે=અંને), અંધેવી (<અન્હેવી=અનેવી), જાંદરડી (<જાનરડી, વિમલપ્રખંધમાં જાંદણી), નાંધણું, નાંધડિયું, (નાન્હુ, લન્હુ, રલદણુ) ઉપરની પ્રક્રિયા બતાવે છે.

આમાં દીર્ઘ નાસિક્ય વ્યંજનનું પ્રખળ ઉચ્ચારણ પરિવર્તન માટેની આવશ્યક શરત જણાય છે. નાસિક્યના ઉચ્ચારણ વેળા બધી હવા માત્ર નાસિકા વાટે નીકળવાને બદલે ઉત્તરાંશમાં તે મુખ વાટે નીકળતાં નાસિક્ય પછી સ્પર્શ વર્ણુ નીપજેલો છે. મૂળનો એક વ્યંજન જેમાં વિભક્ત થાય છે એ રીતે જોતાં આ પરિવર્તન દ્વિભાજન (split)ના પ્રકારનું ગણાય.

૫

અર્વાચીન ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં ઉપરના વલણથી સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વિપરીત કહી શકાય તેવું વલણ પ્રવર્તે છે. સાનુનાસિક સ્વર પછીનો મધ્યવર્તી અલ્પપ્રાણ ધોષ સ્પર્શ (ઘણુંખરું તો ખૂ) અનુનાસિકની અસર નીચે સાહ્ય પામીને પોતાના વર્ગનો નાસિક્ય સ્પર્શ અને છે. ઉદાહરણો :

અમરાઈ (પ્રાં અંઅરાઈ, સં અમરાઈ), શીમળો (પ્રાં સિંબલિ, સં શાદમલિ), કામડી-કામડી (પ્રાં કંખા), ચીમટો (મૂળમાં ચિંચ્-).

ઉપરાંત આંખળું-આમળું, આંબડી-આમડી, ઉંમરો-ઉમરો, કાંખળો-કામળો, તાંબડી-તામડી, તૂંબડી-તૂમડી, પૂંભડું-પૂમડું, લીંબડો-લીમડો એવી માન્ય નેડણીઓ; તથા જાંખળી-જામળી, સાંખેલું-સામેલું, લાંખડો-લામડો, ચાનકી (ચાંદ, ચંદ), ખીનકી (ખિન્દુ)

૬

સાનુનાસિક સ્વર પછીનો શબ્દાંત અલ્પપ્રાણ ધોષ સ્પર્શ (ખાસ કરીને ખૂ-ભૂ, તેથી ઓછે અંશે દ્, ડ્) નાસિક્ય સ્પર્શ (મ્, ન્, ણ્) બનવાનું વલણ વિશેષે ધરાવે છે. ઉદાહરણો :

કરમો-કરમલો (કરંખ)
ચૂમવું-ચૂમી (ચૂંખ-ચૂંખ)
જૂમવું, જૂમાણું, જૂમર (પ્રાં જૂંખ-જૂંખાણ), જૂમ્યુક
ખૂમ (પ્રા. ખુંખા)
લૂમ (લૂંખ, લૂંખી)
સામ (સાંખેલું, સંખ, શમ્ખ)
અડીખમ, મલખમ (°ખંખ°, ખંભ)
ડામવું (ડાંભવું, પ્રાં ડંભણ)
વામ (વાંભ)

૭

આ ઉપરાંત રોજની લોકવ્યવહારની ભાષામાં પ્રાદેશિક પ્રયોગો લેખે ખાણ (ખાંડ), ગાણ (ગાંડ), માણ (માંડ), રાણનો (રાંડનો), કનમૂળ (કંદમૂળ), બનખારણ (બંધ ખારણ), ચનરા (ચંદ્રા), વાનરો, પાનડી, પંનર, ચૂનડી, વનરાવન, અનરાધાર, શિનરી (શીંદરી), ગન (કે ઘન, ગંધ), ગોવનજી (ગોવિંદ) જેવાં ઉચ્ચારણ પ્રચલિત છે. તે પણ આ વલણ અંગે દિશાસૂચક છે.^૫

નાસિક્ય ધ્વનિના પ્રભાવ નીચે ડ > ણ, ણ > ણ, વ > મ્ (કણખી, વાણંદ, ખમણું, ગભરામણ વગેરે) એ પરિવર્તનવલણો ઉપર વર્ણવેલા વલણ સાથે સંવાદી છે.

ટિપ્પણ

૧ ચર્ચેલા પરિવર્તનોનો પૂર્વનિર્દેશ, વિચારણા વગેરે માટે જુઓ હેમચંદ્ર, સિદ્ધહેમ, ૮, ૨/૫૬, ૧/૨૬૪, ૨/૫૦ ૨/૭૪, ૪/૪૧૨; પિશલ, આમાતિક, ૬ ૨૬૫, ૨૬૭; ટર્નર, ગુજરાતી ફોનોલોજી, ૬ ૭૮, ૮૪; નરસિંહરાવ,

૨૨૨ : શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણમહોત્સવ અન્ય

ગુજરાતી, લેંગ્વેજ એન્ડ લિટરેચર, ૧, ૩૨૮-૩૩૩, ૪૭૧, ૪૭૨ (બી); ભાયાણી, વાગ્યાપાર, પૃં ૩૧૦, ૩૨૫. સરખાવો બ્લોક (ભાષાંતર, પરાંજપે), મરાઠી ભાષેયા વિકાસ, § ૧૨૩.

વ્યંજનાગમવાળા શબ્દોનો વિચાર કરતાં નરસિંહરાવે પ્રાકૃત ભૂમિકાનાં ઉદાહરણો નોંધ્યાં છે, પણ તેમનો જ વારસો ગુજરાતી વગેરેને મળ્યાનું તેમની સમજમાં નથી આવ્યું. આ પરિવર્તનને સમજાવતાં તેમાં તેમણે સ્વરભારની અસરથી અથવા પાછળના ડ, ઢને કારણે મૂળના નાસિક્ય વ્યંજનનો નાસિક્ય ડ, બ્ વગેરે થયાનું માન્યું છે, પણ એમનું પૃથક્કરણ ભૂલ ભરેલું છે : તેમણે પૃં ૪૭૨ (બી) ઉપર ટાંકેલો મત જ સાચો ખુલાસો રજૂ કરે છે. દૂષિત પૃથક્કરણને કારણે તેમણે આ વલણનાં ઉદાહરણો સાથે મ્ > વ્ એ લિજ વલણનાં-ઉદાહરણો ભેળવી દીધાં છે અને એક વૈકલ્પિક ઉદાહરણ પણ (અડવાણો : અણુવાણુ) એ સાથે મૂક્યું છે.

૨ ટર્નર, ઇન્ડો-આર્યન લેંગ્વેજિઝ * આચામારહ, ચારલા, કુમારહ, * ઝિબ્ એ શીર્ષકોની નીચે જુઓ.

૩ અન્ય પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ઉદાહરણો : બંભ (બ્રહ્મ), બંભણ (બ્રાહ્મણ), ગિંભ (ગ્રીષ્મ), સેંભ (સેલ્લેષ્મ), કંભાર (કમ્હાર = કશ્મીર), સંઘાર (સંહાર), સંધ્ (શંસ્), આસંધ્ (આશંસ્) વગેરે.

એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વધુ વ્યાપક વલણ તો કશા વ્યાગમ વિના નાસિક્ય અને હકારના સંયોગને બીજા સંયોગોની જેવો ગણવાનું અને પછીથી હકારનો ઘણુંખરું લોપ કરવાનું છે. ઉદાહરણો : ઊતું (ઉન્હ, ઉણ્), કાનો (કન્હ, કૃણ્), પાનો (પન્હવ, પ્રસ્નવ), પાની (પન્હિઅ, પાણિયું), નાનું (લન્હ, મલહણ્), અમે (અમ્હ, અસ્મ-), તમે (તુમ્હ, *તુમ્મ), મસાણ (મસાણ્, મસાના), ધીમ (ગિમ્હ, ગ્રીષ્મ), પીસરે (વિસ્સરઇ, વિસ્મરતિ), નરશી (નરસીહ, નરસિંહ) વગેરે.

૪ હિંદી તાંબા, બંદર, પંદ્રહ વગેરે; અનબરી (કે લંબાડી) હુંદાળેમાં (= ઉનાળામાં), મરાઠી તાંબે, આંબા, વાંદર, પંચરા, સાંગણે વગેરે.

અંગ્રેજ (કેટલાક મૂળ તો કેટલાક ફ્રેંચમાંથી) fumble, grumble, humble, nimble, gander, gender, thunder વગેરે તથા ગ્રીક andros વગેરે આવા જ વ્યંજનાગમનાં ઉદાહરણો છે.

૫ હિંદી અમરાઈ, આમ, ચૂમના, ઝૂમના, રોમ, લૂમના, ખામ, મલખમ, વગેરેમાં આ જ પરિવર્તન-વ્યાપાર છે. સરખાવો રોમાની (રોમ્મ). અંગ્રેજ શબ્દાન્ત — mbનો મ્ (bomb, comb, dumb, thumb, tomb, womb, jamb, lamb, limb, વગેરેમાં) તથા -ing ના ઙ (sing, ring, coming વગેરેમાં) આવી જ પ્રક્રિયા રજૂ કરે છે.

